

BADIIY MATN MUALLIF NUTQIDA SO‘ROQ GAPLARNING MANBA VA RETSIPIYENTGA KO‘RA PRAGMATIK TAHLILI

N.P.Imamov

Samarqand iqtisodiyot va servis instituti v.b dotsenti

Ismatullayeva Sevinch

Urunova Ruxshona

Samarqand iqtisodiyot va servis instituti 125-guruh talabalari

Annotatsiya: *Ushbu maqola badiiy matn muallif nutqidagi so‘roq gaplarning (SG) manba va retsipiyentga ko‘ra pragmatik tahliliga bag‘ishlangan. Manba (muallif, o‘quvchi, personaj) ma‘lumotlanganlik darajasi bo‘yicha aniqlanadi. So‘roq gapning turlari tasniflanib, ularning emotsional-baholi ma‘lumot ifodalash va dialoglik yaratish funksiyalari o‘rganiladi.*

Kalit so‘zlar: *Stilistik ma‘no, implitsitlik, ekspressiv-emotsional baho, subtext (yashirin ma‘no), nuqtai nazar, polifonik matn, kommunikativ vaziyat.*

Аннотация: *Данная статья посвящена прагматическому анализу вопросительных предложений (СП) в авторской речи литературного текста в зависимости от источника и адресата. Источник (автор, читатель, персонаж) определяется уровнем информации. Классифицируются типы вопросительных предложений и изучаются их функции выражения эмоционально-оценочной информации и создания диалогичности.*

Ключевые слова: *Стилистическое значение, имплицитность, экспрессивно-эмоциональная оценка, подтекст (скрытый смысл), точка зрения, полифонический текст, коммуникативная ситуация.*

Annotation: *This article is devoted to the pragmatic analysis of interrogative sentences (SG) in the author's speech of a literary text according to the source and recipient. The source (author, reader, character) is determined by the level of information. The types of interrogative sentences are classified and their functions of expressing emotional-evaluative information and creating dialogicity are studied.*

Keywords: *Stylistic meaning, implicitness, expressive-emotional assessment, subtext (hidden meaning), point of view, polyphonic text, communicative situation.*

Ishlatilayotgan so‘roq gap (SG)ning xarakteri ikki faktorga bog‘liq: manba yoki adresantga va retsipiyent yoki adresatga. Badiiy matnda SG ning manbasi muallif, o‘quvchi va personaj (timsol) bo‘lishi mumkin. SG ning manbasini aniqlashning asosiy belgisi nima

haqida so‘ralayotganligiga nisbatan ma‘lumotlanganlik/ma‘lumotlanmaganlik hisoblanadi. Muallif uchun, masalan, matn mazmunini tashkil etuvchi konkret voqea va holatlarga nisbatan ma‘lumotlanganlik xarakterli, lekin ma‘lumotlanmaganlik bu voqealar mazmunining interpretatsiyasiga nisbatan, qaysikim u uchun xuddi shunday muammoni namoyon qiladi, o‘quvchi uchun ham. Muallif tasvirlanayotgan voqealarning ishtirokchilari haqida ham ma‘lumotga ega, lekin ular bir vaqtning o‘zida matnning hikoyasida mustaqil yashaydilar, mantiq bo‘yicha muallif qo‘ygan o‘sha sharoitlarda. Boshqacha aytganda, ishtirokchilarning ichki, psixik hayoti muallif erkiga bo‘sinmagan holda yana uzoqqa rivojlanadi. Bu haqda yozuvchilarning ko‘pgina mulohazalari guvohlik beradi (Yakobson P.M., 1971, B. 39-49). Voqealarning mazmuni va ishtirokchilarning his-tuyg‘ulari hamda fikrlari haqida ma‘lumotlanmaganlik ko‘pgina, muallif mulohazalarini o‘z ichiga olgan, so‘roq gaplarning asosida ham yotadi:

The damp air settled heavy on my skin, matching the dread that coiled deep in my gut as I watched the ancient key glint in his palm. Had I misjudged his intentions all this time? Was this loyalty, which I had valued above all else, merely a clever façade to seize the ultimate power hidden in the vault? (Jude Deveraux, 64)

Mazkur misolda muallif savoli, ko‘rsatib o‘tilgan ma‘lumotlanmaganlik oqibati sifatida, muallifning o‘ziga qaratilgan, lekin matnda unga javob yo‘q. bunday savolni SG ning I: Mual. ----- Mual. shakli sifatida nomlaymiz.

Muallifning ma‘lumotlanganlik va kompetentligi darajasi darak berishning tanlangan shakli bilan ham aniqlanadi. Darak berishning barcha turli-tuman shakllarini ikki asosiy, tarixiy tasdiqlangan – birinchi shaxs tomonidan darak berish va uchinchi shaxs tomonidan darak berishga taqash mumkin, ya‘ni “bayon qilish subyektiv yoki obyektiv shaklda olib boriladi” (Chernuxina I.Y., 1977, B. 111). Birinchi shaxs tomonidan darak berish “men” shaklidagi, ikki funksiyani – ishtirokchi va hikoya qiluvchi, yoki umumlashtirilgan, go‘yoki keying qatorga chekinayotgan, hikoyachini birlashtiruvchi darakchini aks ettiradi. Uchinchi shaxs birlik shakldagi darakchi shaxsning o‘z ifodalanishi hisoblanadi, lekin darakchining darak dunyosidan tashqarida turuvchi (Brandes M.P., 1971, B. 64-68). Agar uchinchi shaxs nomidan hikoya qiladigan muallif-darakchi (yoki K.N.Atarova va G.A.Lesskislarning terminologiyasida “III shaklda” – 1976, B. 350-353) hamma narsani hamma haqida va hamma kishilar haqida bilsa, chunki hamma narsa va hamma kishilar uning o‘zi tomonidan yaratilgan, bu “hammani biladigan va hammani ko‘radigan” (Odinsov V.V., 1980, B. 209), birinchi shaxs nomidan darakchi (yoki “I shaklda”) esa, o‘zining shaxsiy tajribasi bilan qat’iy chegaralangan. Bu yerdan I shaklning muhim xususiyati kelib chiqadi: subyektiv (o‘zining) ichki dunyosini tasvirlashning tabiiyligi va hikoya qatnashchilarining ichki dunyosini tasvirlanishida chegaralanganlik, xuddi shunday tashqi dunyoni tasvirlanishida

(nemis badiiy prozasida subyektivlikning ishlatilishida til vositalari haqida qarang Avrasin V.M., 1972). Birinchi shaxs nomidan hikoya qilish shakily faktor sifatidagi nuqtai nazarning almashishiga tez-tez tayanadi, agarda “men” hikoya qilish jarayonida doimo ikkiga bo‘linaversa: bir safar bu “men”, o‘zining chegaralangan nuqtai nazari bo‘yicha barcha sodir bo‘layotganlarni ko‘rayotgan, rivojlanayotgan harakatning oxiri, yakunini taxmin qilolmaydigan ishtirokchiliki; boshqa safar esa “men” – “voqealar uzra suzib yuruvchi”, harakat rivojlanishining yakuni, borishi va kelgusini biladigan, darak beruvchidir (Bogatirev N.A., 1974, B. 6-7).

Birinchi shaxs nomidan qilingan muallif hikoyasi o‘quvchiga yo‘naltirilganligi bilan ko‘pincha xarakterlanadi, darak beruvchi (hikoyachi) ning “men” i va o‘quvchining “men” i o‘rtasida “sheriklik tuyg‘usi” paydo bo‘ladi (Sarev A.M., 1975, B. 112). Hikoyachining adresatga murojaati holatini qo‘llovchi, barcha til vositalarining jamlanmasi mustaqil, “potensial dialoglik hikoya” deb nomlanuvchi, kontekstli usulni tashkil qiladi. Hikoyachining rejasi, imkoniyatli dialoklilik bilan murakkablashgan, monolog sifatida namoyon bo‘ladi. Bu qaratilganlik o‘quvchiga ko‘proq eksplisitlidir, bu darak berish monologining shartli dialokliligi qo‘zg‘ovchi vositalarda ifodalanadi, ular ichida eng ko‘p tarqalgani iltimos gaplar hisoblanadi. Ammo muallifning hikoyasida qo‘zg‘ovchi vositalarning belgilanishi qandaydir darajada modifitsiyalashgan: ular emotsional va logik ekspressiyaga erishishda xizmat qiladi (Bukovskaya M.V., 1969a, B. 7-8). Muallifning subyekt-baholi munosabatining ifodalanishi shunchalik ochiq bo‘ladiki, hatto tasvirlanayotgan narsada uning bevosita ishtirok qilishi illyuziyasi paydo bo‘ladi, bu haqda boshqa vositalar bilan birga savollarning ishlatilishi guvohlik beradi (Ivanchikova Y.A., 1981, B. 106).

Mazkur ishda har qanday turdagi darakchini anglatish uchun “muallif so‘zi” yig‘ma ma’noda qo‘llaniladi, uning ma’lumotlanganlik va kompetentligi darajasi esa har bir aniq holatda o‘rnatiladi. SG ning retsipyenti/adresati aniqlanadigan bosh belgisi esa, uning kompetentligi/nokompetentligi hisoblanadi. Bizga “kompetentlilik” atamasining qo‘llanilishi mumkindek tuyuladi, chunki u allaqachon badiiy adabiyotda ishlatilib kelinmoqda, masalan, V.G.Pochepsovada: “So‘roq gap, ikki: kompetentlilik talabi, ya’ni adresatda ayrim tashkil qiluvchi holatlar yoki yaxlit holatlar mavjudligiga nisbatan talab va talabning predmetini tashkil qiluvchi, murakkab sintaktik strukturaga ega” (1979, B. 8-9). Adresat so‘roq gapning kontekstida aniq, ochiq-oydin ham, va yashirin, yopiq holda ham ifodalanishi mumkin. Ifodalanishning asosiy yo‘li deb matnga murojaat va, savolni oldindan taxtlab beruvchi, aniqlovchi gapni kiritishni hisoblash mumkin. I: Mual. ----- Mual. turidagi SG ni aniqlash uchun shunday vositalardan, masalan, atoqli ot va *du* olmoshi hisoblanadi, u

bilan so‘zlovchi o‘ziga o‘zi murojaat qiladi, yoki “Do you know what I will do if you attempt to keep something from me?” turdagi gap, u bilan savol kiritiladi.

Lekin I: Mual. ----- Mual. turidagi SG da ko‘pincha, adresatga qaratilgan, aniq leksik vositalar yo‘q. Sherikni ifodalashning yashirin yo‘lida savol na o‘quvchiga, na personajga qaratilmagan, shuning uchun na unisi, na boshqasi unga javob berishga kompetent emasligini aniqlash yetarli:

(4) “What the—what is that? Gracious goddess, it’s . . . it’s . . .”⁸

“Where who is?” Aisling asked as she emerged from the room.

“Cyrene. I think she went to tail Kostya. Silly, stupid . . . He won’t hurt her if he sees her, will

he?” I asked Drake as he came upstairs again. (Jude Deveraux, 162)

Maxsus “tayanch” so‘z bu yerda ham I: Mual. ----- Mual. turidagi SG yaqqol ko‘rinadi.

SG ning boshqa turi bo‘lib, o‘ziga o‘zi bergan savoldan keyin muallif unga javob beradi:

(5) “I don’t know how much you know about doppelgangers—not much, I suspect, since there are only a handful of us around—but there’s more to doppelgangers than shadow walking.”

“Is there?”

“Yes. We can also enter the shadow world.”

Gabriel’s eyebrows arched. “Shadow world?” (Jude Deveraux, 170)

“How?” I asked, poking him in the chest to be sure

he was real.

My hand went right through his chest as if nothing was there. “OK, change that how to what?

What’s going on, Gabriel? How is it you’re in the beyond?” (Jude Deveraux, 172)

Bunday savolni biz 2: Mual. ----- Mual. turidagi SG deb ataymiz, uni I: Mual. ----- Mual. turidagi SG ning varianti deb hisoblash mumkin, chunki SG manbasi ham muallif hisoblanadi. Muallifga qaratilgan, muallif savoli SG gaplar orasida o‘ziga xos o‘rin egallaydi. Agarda muallifning, o‘quvchiga yoki personajga qaratilgan, savolida ma’lumotlanmagan muallif kompetentli o‘quvchi yoki personajdan so‘rayotgan bo‘lsa, aks holda unda Mual. ----- Mual. Turidagi so‘roq gapda, ma’lumotlanmagan muallif nokompetent muallifga murojaat qiladi. Shunday ekan, Mual. ----- Mual. turidagi SG mohiyatiga ko‘ra formal savol, ya’ni unga javob olish mumkin bo‘lmagan savol hisoblanadi: bu muallifning o‘ylab topganlaridir.

Barcha yuqorida sanab o‘tilgan holatlar, oldinroq gapirib o‘tilgan, monofon matnlarga qaraydi, chunki so‘roq gapning manbasi barcha joyda muallif hisoblanadi. Lekin, muallif nutqida joylashgan, savol ayrim holda o‘quvchidan chiqadi va muallifga qaratilgan bo‘ladi:

(8) She spun around, her hand at her mouth. “Oh, May! I’m sorry! I didn’t think of that—do you think they’ll connect Mei Ling with you?”

“Tell me of this second rumor, sweet May,” he continued. “Did a thief taker finally catch up with you?” (Jude Deveraux, 138)

Keltirilgan misolni personajning ichki monologi sifatida izohlash mumkin, hattoki bunday so‘roq gap personajning mulohajasidan sarlavhaga chiqarilgan bo‘lsa ham.

Lekin mazmunli belgisidan tashqari, SG manbasini aniqlashning yana leksik belgisi ham mavjud, chunki uch mumkin manbalardan har biri SG ga uning uchun xarakterli bo‘lgan so‘zni kiritadi. Muallif savoli, masalan, shunday so‘zga qorishiladiki, u so‘z boshqa muallif nutqidagi so‘zdan farqlanmaydi va muallifning ma’lumotlanganlik darajasini aks ettiradi; o‘quvchi yoki personajning savollari SG ning bu manbalari uchun xarakterli so‘zni oladi va ularning ma’lumotlanganlik darajasini aks ettiradi.

Adabiyotlar

1. Agroskina S.N. (1972). Emotsional-bezalgan va baholi ma'lumotlarning matn strukturasidagi o'rni . (Nashr ma'lumotlari to'liq berilmagan), B. 10.
2. Atarova KN, Lesskis GA (1976). Kommunikativ situatsiyada darak beruvchining turlari haqida // Filologicheskie nauki . No. 6. B. 350-353.
3. Avrasin V. M. (1972). Nemis badiiy prozasida subyektivlikni ifodalashda til vositalari. (Monografiya yoki maqola).
4. Bogatirev N.A. (1974). Birinchi shaxs nomidan darak berishdagi nuqtai nazarning o'zgarishi .(Nashr ma'lumotlari to'liq berilmagan), B.6-7.
5. Brandes MP(1971). Stylistics of the German language.Moscow:Higher school, B.64-68.
6. Bukovskaya MV(1969a). Muallif nutqida qo'zg'ovchi vositalarning modifikatsiyalanishi. (Ilmiy ish), B.7-8.